

AZ IRODALOMTÖRTÉNET MINT LEHETSÉGES VILÁGOK KONSTRUKCIÓJA

A történetírásról már hosszú évtizedek óta zajlanak viták, amelyek megváltoztatták kiindulópontjait, módszereit, céljait és talán az értelmét is. Ennek során többek között ilyen kérdések merültek fel: miképpen konstruálható a történelem, milyen forrásanyagok használhatók fel, és hogyan lehet róluk írni, mit eredményeznek a dokumentumok vagy a feldolgozási eljárások eltérő formái? Ennek a változásnak az egyik következménye az irodalomban például a történelmi regény vagy a fikciót és dokumentumot ötvöző tanúságtevő, emlékező irodalom közelmúltbeli fellépése, illetve a fiktív személyiségeket szerepeltető posztmodern történelmi műfajok és a fordított eseményrendet érvényesítő, kontrafaktuális műfajok létrejötte.

A jelenlegi trendekre sok olyan tekintélyes szerző mutat rá mind a történettudomány, mind az irodalomelmélet területén, aki a lehetséges és fikciós világok kérdéskörével foglalkozik. Közülük mindenképpen meg kell említeni Lubomír Doleželt és Bohumil Fořtot a cseh iskolából, a román származású francia teoretikust, Thomas Pavelt, de a problematikát többé vagy kevésbé tárgyaló más nemzetközi jelentőségű teoretikusokat is, mint például Umberto Ecót, John E. Searle-t, Roland Barthes-ot, Marie-Laure Ryant, D. M. Armstrongot, J. Cullert, D. Cohnt, R. Ronnent, J.-M. Schaeffert.

Az elméleti írások alapján a lehetséges és fikciós világok kérdésköre elsősorban az irodalomban, pontosan

sabban a narratív jellegű irodalmi művekben bontakozik ki. Lubomír Doležel azonban a *Fikce a historie v období postmoderny* ('A fikció és a történelem a posztmodern korban', 2008) c. könyvében a lehetséges, nem-lehetséges és fikciós világok vizsgálatát a történetírásra is kiterjeszti. A posztmodern történetírás módjairól tett megállapításait éppen a kontrafaktuális történelemből vett példákkal, illetve az irodalmi fikciós világok paradoxonaival és logikátlanságaival illusztrálja. Megközelítésének nem az a célja, hogy az irodalmi anyagnál maradjon a ma már klasszikusnak számító fikciós világok-vizsgálat során, sem az, hogy a történetírás lehetséges világainak változatait vagy a referencialitás lehetőségeit dolgozza ki. Ellenkezőleg, Doležel a történetiség érvényes elképzelésére vonatkozóan vált perspektívát, átértékeli több kiindulópontját, például a referencialitás elengedhetetlenségét, a valószínűséget, a dokumentumok igazoltságát, a narratív stratégiákat, a cselekvő szerepét, az adott feldolgozás logikai és pszichológiai kihatását a befogadóra, a kontextualitás jelentőségét, stb.

Ilyen összefüggésekben a történetírás további területe, az irodalomtörténet is új fényben mutatkozhat. Az irodalomtörténetnek is hasonló alapkérdéseket kell megoldania, mint a történetírásnak, hiszen a teret ugyanúgy folyamatában kell megragadnia (temporális aspektus). Ennek ellenére mindig marad benne valami ezen felül is, valami nem megfogott, ami mint ha kilógna a történetírói koncepciókból. S ez nem

az esztétikai érték, sem az alkotó individualitása, hanem maga a tárgy: az irodalom. Az irodalom komplex jelenség, amely arra kényszeríti a történetírói kutatást, hogy átlépje önnön határait, s a lehetséges világok síkján, a dokumentaritáson, referencialitáson, a fikcionalitáson és narrativitáson, továbbá a műfajváltozásokon és hibrid folyamatokon keresztül eljusson egészen az emberi gondolkodás, megismerés, racionalitás, logika alapjaihoz, egészen az érzelmekhez, a fantáziához és irracionalitáshoz, a „non penser”-hez (Lavocat).

Irodalom a dokumentum és fikció határán

Az irodalom olyan elem, amely elbizonytalanítja a történeti kutatást. Érdekesnek tűnik azonban a dokumentumok irodalmi fikcióbeli helyzete is, ez a kérdés a 20. század végén, a rendszerváltás és a szocialista blokk szétesése után vált nagyon aktuálissá a közép- és dél-kelet-európai irodalmakban. Rengeteg irodalmi mű keletkezett, amelynek célja az volt, hogy emlékek és tanúságtételek révén jegyezze le és dokumentálja a korszak politikai diskurzusát. Például a román irodalomban Ceaușescu kormányának gáztetteiről egész sor napló, emlékirat és tanúságtétel jelent meg; börtönökben, munkatáborokban, kényszerű emigrációban készült feljegyzések. Ezeket a műveket nem tekintették fikciós szövegeknek, nem sorolták a történelmi regények közé, hanem az ún. tanúságtévő irodalomba.

Tekintettel arra, hogy ezeket a műveket is emberek írták, feltehetjük a kérdést, miképpen mutatkozik meg bennük az alkotás és rögzítés módja (írásban, lejegyzéssel, hangfelvétellel, stb.), s ez miképpen hagyott nyomot referencialitásukon. Bír-e vajon jelentőséggel, ha szóbeli kifejezőmódjukat hangfelvétel rögzítette? Megjelent-e vajon ezekben a szövegekben a narrativitás, illetve fikcionalizálásra való hajlam, amennyiben szerzőjük (szerkesztőjük) le- vagy átírta őket? Szerzőik vajon írók-e vagy dokumentaristák? Egyértelmű, hogy ezek a körülmények valamiképpen nyomot hagytak a szövegen. Teljesen bizonyosan például azokban a részekben, amelyek a beszélőkben nagyobb érzelmet váltottak ki.

A nem fikciós irodalom új fénybe állította a lehetséges és fikciós világok problematikáját, de a dokumentumok kérdését is. Ha a dokumentumok megbízhatósága a tanúságtévő, emlékező irodalomban ingázhat a rögzítés és feldolgozás módjától függően, vagy ha a rögzítést kísérő érzelmek befolyással lehetnek rá, milyen mértékben lehetnek ezek a dokumentumok referenciálisak és a valószínűség kritériuma által igazol-

hatók? Ahogy arra az ún. holokausz-teszt is rámutatott (Doležel 2008, 31–33), ez nehéz kérdés. A lehetséges világok egy sajátos változata jön így létre, aminek hibrid jellege van, mivel a referencialitáson túl a fikciós világok különböző aspektusai is meghatározzák: az emóciók, a mítoszok, a narrativitás, az autofikció és autostilizáció mint az explicit vagy implicit szerző jelenlétének kifejezője, továbbá a korabeli történetírói modellek és a specializált történeti megjelenítések (mint amilyen az irodalom- és művészettörténet vagy akár az irodalomkritika, vagy – a szöveg műfajának függvényében – a poétikai elemzés).

A dokumentum és fikció ötvözésének következő példaként említhetjük Kateřina Tučková regényét, amely *Žitkovské bohyně* (Žitkovi istennők) címmel jelent meg Csehországban 2012-ben¹. A regény 20. század közepi története két pólus közé feszül: egyrészt a szocializmus valósága határozza meg (jellemzően a tanúságtévő irodalomra), másrészt a Fehér-Kárpátok falusi lakosságának mitikus világa (posztmodern jellegzetesség). Ez a fikciós és történeti jegyek keveredését, átfedését vonja maga után. Tučková szövege vajon posztmodern regény-e? Fikciós vagy lehetséges világot képez-e? Milyen szereppel bír a regény rurális világának mitikus kiterjedése, ha figyelembe vesszük intertextualitását (naturizmusát) is? Milyen pozíciójuk van ebben a részint fikciós világban a történeti dokumentumoknak, amelyeket a regénycselekmény mozgatója kutat?

Az ilyen és hasonló kérdések megalapozottságát maga a szerző is alátámasztja, amennyiben a regény végén azt magyarázza, hogy a dokumentumok egy részét, főleg a rendőrségi kihallgatásokra vonatkozókat ő maga írta, vagyis fiktívek. A dokumentumok a korszak valóságos politikai diskurzusának stílusát követik, tehát megfelelnek a hihetőség feltételének. Szimulációjuk azonban a dokumentumok megbízhatatlanságára mutat rá, ami ezt a lehetséges világot a posztmodern fikció felé tolja el. Ezt a benyomást a mítosz jelenléte is erősíti, amely a fikciós világoknak ugyan fontos eleme, de a dokumentárisban nem kellene jelen lennie. Tučková regényében a mítosz a 20. századi elnyomó rendszerek gáztetteinek ellenpólusaként működik, tehát a dokumentumok lehetséges világát a fantázia és az imaginárius világával kapcsolja össze. De hol található a mítosz és a dokumentum közötti határvonal, ha tudatosítjuk eltolódásait és kölcsönös átfedéseiket? Ezen kívül a mítosz magában a történetírásban is jelentős szereppel bír, még ha gyakran nem is látható, hiszen a történeti modellek, minták és ún. állandó értékek gyökereiben bújnak meg.

Ezek a felvetések az irodalomtörténet vonatkozásában sem önkényesek. Kapcsolatot jelentenek nemcsak a kortárs irodalom és a nem irodalmi műfajok² között, hanem – ahogy az most minket érdekel – az

irodalomtörténet historiografikus tényezői, az irodalmi művek fikciós világai és az irodalomtörténet „kommunikálásának” a módjai között is.

Irodalomtörténet

Míg a történetírás végigjárta az átértékelés hosszú útját és megérlelte a perspektívaváltást, addig az irodalomtörténet-írás mintha egy helyben topogna. Vitái nagyrészt csupán a történelem időiségének felfogására vonatkoztak. A fordulatok és törések szerepe a történeti kontinuitásban, illetve a kontextualitás kérdése ugyan felvetődött, de a nemzeti egységekre, a fejlődéstörténeti kapcsolódásra, a gyökerekre történő vonatkoztatás megmaradt. A nemzeti irodalomtörténet folyamatának bejáratott modelljén, amely gyakran mítoszokban vagy specifikumokban fejeződik ki, az irodalomtörténet-írás nem lépett túl.

A nemzetiben való gondolkodás elengedhetetlensége jelenleg problémát jelent a szélesebb Közép-Európa térségének irodalomtörténetei számára. A genetikus eredeztetés, a biologizáló képletesség és a jövőképi koncepció historiografikus modellje akadályt képez a történeti megismerés relativitásának az elfogadásában és a különböző eseménysorú itineráriumok elgondolásában. A nemzeti modell, amely a terület, nyelv és idő egységén alapul, s amely megközelítőleg a 18. és 19. században keletkezett, a folyamatos ismétlés és diszkurzív praktikák által olyannyira állandósult, hogy igazként és megbízhatóként tűnt fel, így megállapításai máig objektív ismeretként kerülnek át az egyik irodalomtörténetből a másikba. Ennek az állapotnak több oka van. Megemlíthetnénk az eredetiség, az elsődleges hitelesség fetiszizálását, amely megakadályozta, hogy az irodalom történetének historiografikus átírásai az értelmezés más lehetőségeit keressék. Vagy felhozhatnánk a történetiség továbbra is fennálló kauzális, jövőorientált koncepcióját, az objektivitás és az ún. igazság túlértékelését a megismerésben, de ugyanúgy az alkotás ideológiai hátterét, amely a modell ismétlését eszmei érvekkel és historiografikus mítoszokkal támasztotta alá.

Ennek a modellnek a hamis mivoltára az említett napló-, memoár- és dokumentáris műfajok is felhívást kaptak, amelyek nemcsak az aktuális valóság elemeit építették be saját elbeszélésükbe, hanem emlékeztek a történelmi adatok létrehozásának ideológikus módjára is. Ráműtettek, hogy a historiografikus elképzelések átvételének egyik eredménye a történelmi események és személyek mitizálása, akik így megkérdőjelezhetetlen ikonokká váltak. Több irodalomtörténész és kritikus³ felhívta a figyelmet az ún. igaz adatok átvételével (és konstruálásával) megszilárdult ún.

nemzeti, nacionalista, sőt népiessé vált képek túlélésének a következményeire, amit a kommunista rendszer politikai stratégiája motivált. Például Romániában Lucian Boia (1997) történész Vitéz Mihály havasalföldi fejedelem mítoszt elemzte (aki elsőként egyesítette a három román történeti fejedelemséget), amivel az ún. Nagy Románia egységének történelmi jogosultságát bizonyították, Eugen Negrici (2008) irodalomtörténész pedig dekonstruálta Mihai Eminescu romantikus költő idealizált képét, akit a szocializmus tett – a román irodalomnak az európai klasszikus irodalom szintjére való felemelése okán – a nemzeti mítosz részévé. Ezek a példák azt bizonyítják, miként dolgozik a nemzeti irodalomtörténet, miért vált csak kis mértékben rugalmassá az irodalomtörténeti jelenség felfogása, és miért van a mítosznak olyan fontos pozíciója nemcsak az irodalomtörténetben, hanem a történetírásban is. Manapság ugyan gyakran használjuk az olyan kifejezéseket, mint a történelem átírása, reinterpretáció, fordítás, paradiskurzus, de kevés történész tudatosítja, hogy mindennek az orientáció megváltozását is jelentenie kellene.

Míndez előtérbe helyezi az irodalomtörténet mint historiografikus műfaj referencialitásának a problematikáját, egyúttal kétséget fejez ki az irodalomtörténet mint műfaj és mint művészeti diskurzus határát illetően.

Az irodalomtörténet konstrukciója

Noha az irodalomtörténet a történetírás egyik formája, megvannak a maga specifikumai. Az egyik szinten a történeti irodalmi folyamatok referenciális beállítottságú objektivizált modelljét konstruálja meg, a további szinteken az irodalmi művekben megkonstruált fikciós világok modelljeivel dolgozik. A helyzet annál is összetettebb, mivel az irodalomtörténetre ugyanazok a meghatározottságok érvényesek, mint a historiográfiára, ezeket azonban a társuló további meghatározottságok némiképp módosítják is. Az irodalomtörténet hátterében a társadalmi és kulturális folyamatok, illetve az irodalmi művek kontextuális, referenciális, s egyben fikciós és metafikciós szintjei működnek. Tekintsük át, miképpen alakul az irodalomtörténet, idézzük legalább nagyjából fel, mi mindenre kell tekintettel lennie, és mi mindent kell saját lehetséges, nem objektív, de amennyire lehet, objektivizált modelljébe tagoznia.

1. Az irodalomtörténész megkonstruálja a *történeti világ modelljét* és ismerteti összetevőit. Modelljében kifejeződik a keletkezés korának társadalmi és szociális kontextusa, kulturális elképzelései, és nem hiány-

zik belőle az ideológia, narrativitás és érzelem részese-
sedése sem.

2. Az irodalomtörténész a történeti világ modell-
jének megalkotása során a korról és térségről szóló
historiografikus forrásokból és dokumentumokból, a kul-
turális történelem szövegeiből, azok megállapításaiból
indul ki, figyelembe veszi a társadalom, ideológiák, in-
tézsmények történetét és egyéb pragmatikus szempon-
tokat, miközben az adataikat aszerint kell osztályoz-
nia és hitelesítenie, mennyire relevánsak az irodalom
világa szempontjából. A történeti világ így megalko-
tott modellje referenciális, de csak annyira, amen-
nyire megbízható a forrásanyag. Az esetek többségé-
ben ezeket a korábbi irodalomtörténetek vagy törté-
netírói munkák képezik, vagyis már előzőleg feldol-
gozott diskurzusok, historiográfiai elbeszélések. Ez
az oka annak, hogy a történetírásban ismétlődnek az
eszmék és a konstrukciók. A megoldást a forrásanya-
gok változatos jellege jelenthetné, például pragmati-
kus jellegű dokumentumok, korabeli tanúságtételek,
vagy akár az irodalmi fikciókból vett gondolatok. Ez
utóbbi lehetőség számbavételére hívja fel a figyelmet
írásában Patrick Boucheron (2011) francia történész,
aki szerint az irodalom az adott kor kollektív elkép-
zeléseiből és kulturális praktikáiból indul ki, tehát az
implicit szociológia kifejezője, s mint ilyen a törté-
netírás számára megfelelő forrásanyaggal szolgálhat.

Az eltérő jellegű forrásanyag használhatóságát az
irodalomtörténet számára például Stephen Greenblatt,
a kulturális poétika megalkotója (New Historicism)
is bebizonyította, aki a korabeli kulturális praktiká-
kat tanulmányozta és információkat talált a gyakor-
lati jellegű, nem irodalmi forrásokban is, mint ami-
lyenek a technikai, kézműves, gazdasági, szokásokat
megörökítő, földrajzi, statisztikai vagy orientációs stb.
dokumentumok. Az ilyen dokumentumokat gyakran
kizárják az irodalomtörténetből, mivel látszólag nem
függnek össze az irodalmisággal, bár tulajdonké-
ppen az irodalom keletkezése és változatai szempont-
jából ugyanolyan fontosak, mint az irodalmi, a tör-
téneti vagy az irodalomtörténeti szövegek, feljegyzé-
sek, adatok. Greenblatt megközelítése innovatív volt,
túllépett a bevezetett historiográfiai használat korlát-
jain, s manapság mások is elég gyakran alkalmazzák.
Hogy az irodalomtörténész használ-e hasonló forrá-
sokat az irodalomtörténet-írás során, attól is függ, az
irodalmisság milyen normája van érvényben munká-
ja keletkezésekor.

Az irodalomtörténeti koncepció szemszögéből fon-
tos tudatosítani, hogy az irodalmiság történeti nor-
ma, amelynek tartalma változik. Az irodalmiság bi-
zonyos korokban olyan formákban is kötelező lehet,
amelyeket más korszak normája kiszorít. Ez a gond-
ja például a régi irodalommal foglalkozó irodalom-

történetnek, amelynek gyakran meg kell indokolnia
a szakrális irodalom/kultúra/írásbeliség jelentőségét és
funkcióját, mivel a felvilágosodás után megkonstru-
ált irodalmiságnormák ezeket gyakorlatilag kizárják az
irodalomból. A nem nemzeti nyelven írt szakrális iro-
dalomtól való elvonatkoztatás az egyik olyan megkö-
zelítés, amely a nemzet, valamint a modern nyelv ka-
tegoriáin alapuló irodalomkonceptiót helyezi előtérbe.

1. A tényvilág következő változata, amit az irodalom-
történész vizsgál, az a kultúr-, illetve esztétikatörté-
net, ami egy adott művészeti koncepcióhoz kapcsolo-
dó művek kiválasztásában mutatkozik meg. Ide tar-
toznak az olyan jelenségek is, mint a filozófia, az or-
vostudomány, a pszichológia bizonyos elképzeléseinek
általános bálványozása, vagy a kreativitás, újdonság,
eredetiség, illetve ellenkezőjük hangsúlyozása. Eze-
ket a hatásokat nem is mindig veszik tekintetbe, mi-
vel nem is elég világosak, de az irodalomba mégis erő-
sen beleavatkoznak. Általános koordinátákat jelente-
nek, amelyek között a művészi alkotás mozog társa-
dalmi keretekben, s amelyek bizonyos időszakokban
fölénybe kerülhetnek. Az általános tendenciákon kí-
vül, mint amilyen a konzervativizmus, moderniz-
mus, ruralizmus, pozitívizmus, ide értendők a mű-
vészi víziók explicit megnyilvánulásai is, mint ami-
lyenek a manifesztumok, poétikák, kiáltványok, pro-
vokációk, a változó ízlés stb., de ugyanúgy a nagyha-
tású szerzők, művészek, művek eszméi, technikai, az
újabb vagy eltérő médiumok adta különféle impul-
zusok, elgondolások és kifejezőmódok stb. A forrás-
anyagot ezen a területen is az írásos dokumentumok
jelentik, bár a más jellegű kulturális megnyilvánulások
is, például az alkalmazott művészet, giccs stb. Ezek-
nek a forrásoknak a nagy része a történetírásban elő-
zőleg megformált értelmezés nyomán jelenik meg, hi-
szen a nem textuális források (fotográfia, illusztráció,
könyvek, médiumok) is valamilyen módon értelme-
ződnek. Ezek metatextuális narratív diskurzusok, ame-
lyek referencialitása kérdéses.

Külön kérdés, hogy az irodalomtörténetnek fel-
kell-e használnia ezeket a nem művészeti referenciá-
kat. Manapság sok olyan kísérlet zajlik, amely nem
a korszak művészeti megnyilvánulásaira vagy a művé-
szi alkotás ideáljainak az elképzeléseire támaszkodik,
hanem csupán a társadalmi és szociológiai összefüggé-
sekre, például egy adott kor ideológiai hátterére, a tár-
sadalom szociális állapotára, valamint a művészek ál-
tal lakott helyek, a művészi közösségek, intézmények
alapállására. Ezt a szempontrendszert érvényesítették
azok az újabb nagy kollektív munkák (lásd a biblio-
grafiában: 1989, 2009, 2010), amelyek a francia és
az amerikai irodalom történetét dolgozzák fel. Az iro-
dalomtörténet-írás olyan irányzatáról van szó, amely
a szociális, illetve kultúrtörténethez közelít. Hozadé-

ka, hogy kitérnek a művészet vagy az irodalmiság normái elől, így mutatva rá relatív mivoltukra.

2. Az irodalomtörténetek a biográfiai források, azaz az *írói életrajzok* felhasználása alapján is feloszthatók. Az életrajz történelmi dokumentum, de egyben történet is. Általa lép történelmi reflexióba egyrészt az író korához és működése helyéhez referenciálisan kötődő, objektivizált aktuális valóság, másrészt a fikciós elemekkel is rendelkező történet, amit az irodalomtörténet szerzője alkot meg a források és a tárgyalt író természetes autofikcionalizációja alapján. Az írók életrajzi adataihoz többféleképpen lehet hozzáállni. Az irodalomtörténetek sokszor túlértékelik az írók életrajzi adatait, főleg abban az esetben, amikor az irodalomtörténész az aktuális világgal szembeni referenciális anyagként fogadja el az író életbeszélését. A strukturalizmus viszont azért iktatta ki az író életét, hogy az irodalmi értelmezésből kizárhassa a politikai és ideológiai tényezőket, bár az életrajz néhány funkcióját mint a történelmi poétika részét mégis meghagyta. Nem ritka az olyan koncepció sem, amely az író életéből vezeti le műve tulajdonságait.

A lehetséges világok vizsgálata a történésznél lényegi kérdéseket vetett fel. Milyen státusszal bír az irodalomtörténetben az írói életrajz mint dokumentum? A szerző önéletrajza fikciós vagy lehetséges világ? Milyen módon használható fel az írói életbeszélés mint dokumentum az irodalomtörténetben? Mindenesetre a szerző az irodalomtörténetből egyelőre nem tűnt el, legalábbis mint fizikai személy nem (lásd a szerzői jogok kérdését). Sőt ebben a vonatkozásban éppen hogy újra belépett a történelembe mint a 20. század végi önéletrajzi fordulat alapvető tényezője, amikor is a fikció és nem fikció határán mozgó irodalom jelentőségteljes elem lett. Ez alapvető momentum volt, amely az életrajzi elemeket párhuzamosan vezette be a lehetséges és fikciós világokba. Az önéletrajzok és az emlékiratok, stb. is forrásanyagul szolgálnak, bírnak jelentőséggel a történész számára még akkor is, ha referenciális hivatkozásaik nem is feltétlenül megbízhatók. Ennek ellenére fontos a szerepük a történetiség modelljének a megalkotásában: vagy az aktuális világot érintő referencialitás, vagy a fikcióval, illetve fantasztikummal stb. való manipulálás vonatkozásában.

3. Az irodalmi folyamatok historiográfiai (re)konstrukciójának következő neuralgikus pontja az *irodalmi művek fikciós világának* a feldolgozása. Az irodalomtörténész a tárgyalt művek fikciós világát több szempontból mutatja be. Egyrészt mint a szerző teljes életműve vagy egy szerzőcsoport összalkotása fikciós világának az elemét, mint a műfaj-, poétika-, irányzat-, ideológiatörténet elemét, másrészt (és ez is megeshet) mint az aktuális világgal referenciális, lehetséges vi-

lág modelljét. Ehhez egy következő sík kapcsolódik, amelyben az irodalmi mű az irodalomtörténész historiográfiai koncepciójának a része. Ezzel az irodalomtörténész az értelmezés sokkal összetettebb szintjére jut, mint a történész, hiszen értelmezési horizontjában divergens összefüggések szerepelnek. Az irodalomtörténet lehetséges világának modelljét források és dokumentumok alapján rekonstruálja, értelmezi annak nem irodalmi és életrajzi összetevőit, s ebbe az egyvelegbe viszi bele a tárgyalt szerzők művei fikciós világainak az elbeszélését.

Ez az irodalomtörténész munkájának komoly momentuma. Ha abból indulunk ki, hogy az irodalomtörténet nem irodalmi szövegek antológiája, látjuk, hogy az irodalomtörténész a műveket nem másolja vagy idézi, hanem elmeséli, szóban írja át saját narratív eljárásai segítségével, miközben sajátosan interpretálja őket. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalomtörténész ezeket a szövegeket a saját narrációja által újrafikcionalizálja. Az irodalomtörténetekben az irodalmi művek nem szövegszerűen, hanem értelmezve szerepelnek (az idézetek kivételével), ami a formájukat jelentősen relativizálja. Ha az irodalmi mű metatextus, akkor az irodalomtörténész szövegmagyarázata, fikciós-világ-átírata és interpretációja meta-metatextus. Mi történik a mű fikciós világával? Eltolódik a lehetséges világ irányába, amelynek a referencialitása a szövegeregetire vonatkozik, vagy pedig megőrzi a fikciós mivolt bizonyos elemeit és a fikcionalitás egy magasabb szintjére vezet? Lehet ez az átírat, ez a meta-metatextus teljesen szabad? Tulajdonképpen lehet, de általában mégis tiszteletben tartja az irodalmi művet, sőt az állandóság bizonyos elemei – például az irodalmi mű előző interpretációi – is korrigálják. Ennek az átírásnak a konstrukciójában tehát kiindulópontként az irodalmi mű szerepel, továbbá ennek előző értelmezései, kontextuális összefüggései, de az irodalomtörténész személyes adottságai és módszertani preferenciái is.

A feldolgozott írók műveiben található lehetséges és nem lehetséges fikciós világok szintjének a bemutatása az irodalomtörténet-írás egyik lényegi része. Elő pillantásra úgy tűnik, független szintről van szó. Ez azonban nem így van. Az irodalomtörténész a kezdetektől egy teljes modell felállítására törekszik, tehát a tárgyalt írók műveit ezzel a modellel összhangban is értelmezi, azaz többszörösen csúsztatja. Először a történelmi folyamatok felfogása során, majd a folyamatokban szerepet játszó írók és művek kiválasztásával, következőleg a művek nagyobb csoportokba sorolásával (korszakok, poétikák), a szerzői életműhöz, illetve poétikához viszonyított értelmezésükkel, és végül az esztétikai értékek felől – például a múlt és a jövő vonatkozásában főleg az irodalom genetikai koncepciójában. Egyértelmű, hogy más irodalomtörténet születik egy irodalomkritikus tollából, és teljesen más (le-

hetséges) történeti világ jelenik meg egy komparatista vagy kultúrtörténész munkájában.

Ezenkívül az irodalomtörténetek szerzői sajátos műszemléletükkel is igyekeznek kitűnni. Fontosnak tartják, hogy felfedezzék a művek újabb minőségeit, hogy eltérő interpretációjukat nyújtsák. S mivel az irodalomtörténetekben a művek értelmezése változik leginkább, minden egyes munka az irodalom más modelljét és más lehetséges világát állítja elénk. Sőt a tartalom tekintetében is különbözhetnek, hiszen némely művek az újabb (régebbi) irodalomtörténetekből kiesnek, vagyis a létrejövő történelem formája függ a pillanattól és a tér adta látószögtől is.

4. Mi az eredménye tehát az irodalomtörténész munkájának? Egy lehetséges világ modellje, amit az eltérő módon megbízható források és az irodalmi művek értelmezése alapján alkotott meg? Csakhogy nem létezik olyan irodalomtörténet, amely semleges tudná feldolgozni az irodalmi folyamatokat, és „helyesen” tudná értelmezni a szövegeket. A dokumentumok esetében hasonló a helyzet. A dokumentumok neutrális feldolgozása nem lehetséges, már csak azért sem, mert minden dokumentum egyrészt már válogatás, másrészt már feldolgozott anyag. Azzal csak bonyolódik a helyzet, hogy ehhez járul az irodalmi művekben foglalt fikciós világok kategóriája. Az irodalomtörténet hasonló dokumentumokat használ, mint az irodalom: a múltban idegen nyelven írt történeti dokumentumokat és okmányokat, esszéket és irodalomkritikákat, a nemzedéktársak emlékezéseit és életrajzokat, amelyek irodalmiak, narratívák és gyakran irodalmi műként születtek. Ráadásul ezek értelmezése oly módon történik, hogy újlag elmesélésre, narratív átírássá kerülnek. Vajon nem egy új elbeszélés, egy új történet jön-e így létre? Gyakran azzal is találkozunk, hogy az irodalomtörténetek szerzői a narrációban benne hagyják saját shiftereiket, döntéseiket, jelenlétüket, autofikcionalizációjuk nyomait.

Az is igaz, hogy az irodalomtörténetek rengeteg különböző vizsgálati és kritikai eljárást alkalmaznak, sokféle műfajon mennek át, mint amilyen a történetírás, irodalomkritika, művészettörténet, poétikai és narratológiai elemzések stb. A mód, ahogy létrehozzák az irodalomtörténet lehetséges világát, mégis közel áll az irodaloméhoz: a narrációhoz, ami pedig a történet vonzata. A fikcionalizáció mértéke ugyan jóval kisebb bennük, mint az irodalmi művekben, de létezik. És nemcsak azért, mert narratívák, hanem azért is, mert ez együtt jár munkájuk tárgyával. Minden irodalomtörténet felfogható külön történetként, sőt minden irodalom különálló történet lehetne.

A másik oldalon gyakran találkozunk olyan irodalomtörténetekkel, amelyek különböző korokban és különböző szerzők tollából születtek, de lényegében

egyazon mintából erednek. Mintha egyetlen forgatókönyvet, a jelenségek egyazon itineráriumát fogadnák el és vennék át. Ez nem ritka az ún. hivatalos, jórészt nemzeti vagy eszmei irányultságú történelmek esetében, amelyekben nagy mértékű az elsődleges jelentőségű történelmi események mitizálása. Azonban ezek a történelmek is eltérnek egymástól. S éppen különbözőségükben érhetők tetten – a megjelenítés módja, a jelenségek magyarázata és a narráció mögött megbújó – szerzői stratégiák. Érdekes, hogy a történelmek ezen típusa igyekszik leginkább az objektivitás, tudományosság, egzaktuság benyomását kelteni. Mintegy a lehetséges fikcionalizáció ellenére.

Az irodalomtörténetekben az eltérő analitikus és művészi műfajok ötvözése következtében feloldódnak, elcsúsznak azok műfaji jegyei, egybeolvadnak az értelmező narráció során. Ez nem azt jelenti, hogy egyenlőségi jelet kellene kitenni a narráció és a fikcionalizáció közé, hanem hogy az irodalomtörténetekben alkalmazott narratív eljárások a fikció létrehozásának az eszközei. Ha ehhez hozzávesszük a mítoszt, illetve a jelenségek mitizálásának a szerepét egyrészt az irodalmi fikcióban, másrészt a történetírásban, el kell gondolkodnunk azon a lehetőségen, hogy nincs-e átjárás a fikció és a dokumentum között.

Az irodalomtörténet elbeszélés, és ezzel az elbeszéléssel mindjárt több sík alakul át: az irodalomtörténet ábrázolási síkja és a dokumentumok feldolgozási síkja. Ez nem a fiktív mivolttal vagy a dokumentumok hamisításával függ össze, hanem egy hasonló eljárás, mint amilyet a bevezető példában, a *Žitkovi istennők* c. regényben láttunk, ahol a dokumentumok egy részét tudatosan úgy alkotta meg a szerző, hogy az aktuális valóság hatását keltsék. Hasonlóan mérlegelhetnénk a tanúságtévő, emlékező irodalom kapcsán is, amely az irodalomból azzal lóg ki, hogy célzatosan csökkenti a fikcionalitás szintjét, sőt valós, dokumentált hátere van, mégis állítható, hogy bizonyos mértékben tartalmaz fikciót. Miből adódik ez a fikciós jelleg, még ha redukált is? Az elbeszélésből, az érzelmi töltetből, a pszichológiai intenciókból, az emberi gondolkodásból – vagy ahogy a francia irodalomtörténész, Françoise Lavocat írja –, abból, hogy az emberi gondolkodás nem logikus műveletekkel is dolgozik, és a valóságba fikciót kever?

5. A lehetséges és fikciós világokkal foglalkozó klasszikus munkák alapján világos, hogy a fikciós világok a narratív jellegű irodalmi szövegekben vizsgálhatók. Annak fényében azonban, ahogy Lubomír Doležel értekezett a történetírás módozatairól a klasszikustól a posztmodern példákig a *Fikce a historie v období postmoderny* ('A fikció és a történelem a posztmodern korban') c. könyvében, szélesebben is gondolkodhatunk a fikciós világok kategóriájáról, más műfajok-

ra is kiterjeszhetjük. Doležel Robert A. Rosenston vagy Linda Hutcheon koncepcióit említi, továbbá Bryant Simon, Simon Schama munkáit elemzi, valamint a posztmodern történelmi fikció néhány művét, Fuentes *Terra Nostra*, Grass *Der Butt* (A hal) vagy Pynchon *Gravity's Rainbow* (Súlyszivárvány) c. regényeit. És hova soroljuk a kontrafaktuális történelmi regényeket, amelyek hiteles történelmi tényekkel dolgoznak, egyúttal valószínűtlen történelmi itineráriumokat és következményeket tárnak az olvasó elé? Ez lehetséges, nem lehetséges vagy fikciós világ? Az ily módon felépített művek egyetlen célja, hogy az irodalomba vagy az irodalmi művek közé kerüljenek? Vagy inkább a történelem képzetéről, a referencialitás, illetve valószínűség lehetőségeiről, a dokumentumok igazolhatóságáról elmélkednek a történetírásban?

Amennyiben a hasonló eljárások hatékonyságát kívánánk igazolni az irodalomtörténetben, elég említenünk a *History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (2004–2010) c. munkát, amit két közép-európai származású szerző, Marcel Cornis-Pope és John Neubauer adott ki. Nem véletlen szövegükben a relativitás jelenléte. Az ötkötetes kollektív kiadvány szerzői és szerkesztői a történelmi folyamat kontratemporális modelljét állították fel a 20. századtól visszafelé, nem hagyományos módszerük célja éppen az, hogy kitérjenek a folyamatos egymásra kapcsolódás bevett szemlélete elől. Ennek a „kontrafaktuális”, illetve „kontratemporális” koncepciónak Szegedy-Maszák Mihály is alkotója volt.

Nyitott perspektíva

Említettük, hogy a lehetséges világok modellje, amit Doležel alkalmazott a posztmodern kor történelmének a tanulmányozása során, betekintést ad a különböző területekbe, s egyben vitát nyit több irányban. A posztmodern historiográfia értelmezései az eltérő világfelfogáson és gyakran a jelenségek történelmi folyamatának eltérő elrendezésén alapulnak. A történelem ilyen fordított, paradox szemlélete a fikció határát súrolja. Egy régebbi munkájában Doležel azt írja, hogy a paradoxonok és az ellentmondások gyengítik a fikció performatív erejét (Doležel 2003, 162–164). Ez azt jelenti, hogy logikai lehetetlenség nem fordulhatna elő a lehetséges világként értett történetírói diskurzusban. Ha Doležel elfogadta a valószínűtlenség, az ellentét és a nem-logikusság lehetőségét a történelem posztmodern feldolgozásában, ezzel a historiográfiai kutatásokat sokkal szélesebb horizontba helyezte.

Hasonlóan járt el a francia irodalomtörténész, Françoise Lavocat, aki a *Mimesis, fiction, paradoxes*

(Lavocat 2010, 4) c. tanulmányában Doležel, Pavel, Ryan és J.-M. Schaeffer elméleteiből indult ki, a mímézisre vonatkozó elutasításukból és arra szóló javaslatukból, miként akceptálható a paradoxon és a logikai lehetetlenség az irodalmi művek fikciós világainak alkotórészeként.⁴ Neurobiológiai és kognitív kutatások megállapításaitól inspirálva kezdte vizsgálni a fikció határait a 17. századi irodalomban, amelyben még nem állandósultak a különbségek a fikció, a mítosz és a történelmi valóság között (2010). Felhívta a figyelmet az értelmetlenség, ellentmondásosság, paradoxon, alogizmus funkciójára mint az emberi gondolkodás teljes értékű – ha nem túlsúlyban levő – alkotórészére, amit a „nem-gondolás művészetének” nevezett.⁵ Vizsgálatának premisszája alapján a gondolkodás folyamata távolról sem racionális. Ellenkezőleg, racionalitáson kívüli és paralogikus műveletek jellemzik, amelyek az emberi elmében problémamentesen koegzisztáló ellentmondások és paradoxonok egész sorát hozzák létre. Szerinte a racionalitás feltételeit nem lehet alkalmazni sem a konceptuális alkotás, sem a művészi vagy nem művészi produktumok kutatása során.

Françoise Lavocat természetesen nem tagadja a logika jelentőségét, sem a logikai műveletek létezését, de nem tartja őket a gondolkodást meghatározó jelenségeknek. Ezt nem csupán a jelenlegi történettudományi viták támasztják alá, hanem a kutatási területek határainak mind gyakoribb fellazulása, az irodalom és a dokumentum összeolvadása, ez utóbbi megbízhatóságának a megkérdőjelezése, a fikció behatolása a történetírásba, a művészetek kognitív vizsgálata és az érzelmek kutatása. Erre a tényre nemcsak a történetírás és az irodalomtudomány mutat rá, hanem maga az irodalom is. Talán figyelembe kellene venni az irodalomtörténet-írás során is.

Végül egy apró megjegyzés pro domo. Françoise Lavocat nem véletlenül tartja a lehetséges és fikciós világokról szóló elmélet alapvetésének olyan szerzők munkáit, mint a román származású amerikai teoretikus, Thomas Pavel vagy a cseh származású amerikai teoretikus, Lubomír Doležel. Mindketten a szélesebb Közép-Európa elméleti műhelyéből indultak: a két háború közötti strukturalizmus és orosz formalizmus felismeréseiből, azok kreatív továbbgondolásából, majd ennek prizmáján keresztül értelmezték – Kristevához és Todorovhoz hasonlóan – a 20. század hatvanas-hetvenes éveinek francia, illetve nyugati gondolkodását. Implicit és explicit módon is erre figyelmeztet Bohumil Fořt az *Úvod do sémantiky fikčních světů* ('Bevezetés a fikciós világok jelentésánába') c. munkájában és az *Od struktury k fikčnímu světu* ('A struktúráról a fikciós világig') c. tanulmánykötetben, amit Jiří Hrabállal közösen állítottak össze Lubomír Doležel tiszteletére.

Görözdí Judit fordítása

- 1 A regénynek nagyon jó volt a visszhangja, több irodalmi díjat is kapott, pl. a Josef Škvorecký-díjat.
- 2 A teljes irodalmi skálára vonatkozó kapcsolatrendszerre gondolok az ún. magas irodalomtól a népszerű irodalomon keresztül egészen a sajátos funkciójú irodalomig, mint amilyen pl. a dokumentáris irodalom.
- 3 Többek között Eugen Negrici, Roxana Ceseranu, Stefan Borbély, Monica Spiridon, Lucian Boia, Neagu Djuvara. Lásd a bibliográfiát.
- 4 Tanulmányaiban ezeket a hipotéziseket a fikció különböző formáinak elemzésével illusztrálta a francia, olasz és spanyol reneszánsz irodalomból vett példákkal (Barthelémy Aneau, Helisenne de Crenne, Nicolas Denisot, stb.). Lásd Lavocat 2005, 2010, 2010.
- 5 Fraçoise Lavocat egyelőre nem publikált előadása az AILC XX. Nemzetközi kongresszusán hangzott el 2013 júliusában Párizsban.

IRODALOM

- Boia, Lucian: *Istorie și mit în conștiința românească*. Humanitas, București, 1997.
- Boia, Lucian: *România, țara de frontieră a Europei*. Humanitas, București, 2002.
- Boucheron, Pierre: Ce que la littérature comprend de l'histoire? In *Sciences Humaines*, 15. 6. 2011. http://www.scienceshumaines.com/ce-que-la-litterature-comprend-de-l-histoire_fr_25809.html
- Cohn, Dorrit: *Co dělá fikci fikci*. Academia, Praha, 2009.
- Djuvara, Neagu: *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*. Humanitas, București, 2002.
- Doležel, Lubomír: *Heterocosmica. Fikce a možné světy*. Karlova Univerzita, Karolinum, Praha, 2003.
- Doležel, Lubomír: *Fikce a historie v období postmoderny*. Academia, Praha: 2008.
- Fořt, Bohumil: *Úvod do sémantiky fikčních světů*. Host, Brno, 2005.
- A New History of French Literature. A Panorama of Literature in Its Cultural Context – Music, Painting, Politics, and Monuments Public and Private*. Hollier, D. (ed.). MA. & London: Harvard University Press, Cambridge, 1989.
- A New Literary History of America*. Marcus, G., Sollors, W. (eds.), Harvard University Press, Cambridge, MA. & London, 2009.
- French Global: A New Approach to Literary History*. McDonald, Ch., Suleiman, S. R. (eds.), Columbia University Press, New York, 2010.
- Koblížek, Tomáš: *Fenómén fikce. Příspěvek k fenomenologii literatury*. TOGGA, Praha, 2010.
- Koten, Jiří: *Jak se dělá fikce slovy*. Host, Brno, 2013.
- La théorie littéraire des mondes possibles*. Françoise Lavocat (ed.) Éditions de CNRS, Paris, 2010.
- Lavocat, Françoise: Mimesis, fiction, paradoxes. Penser la fiction. In *Methodos*, 2010/10, 4, <http://methodos.revues.org/2428>; DOI: 10.4000/methodos.2428.
- Lavocat, Françoise: Fictions et paradoxes. Les nouveaux mondes possibles a la Renaissance. In *Usages et théories de la fiction*. F. Lavocat (ed). Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2005.
- Negrici, Eugen: *Iluziile literaturii române*. Cartea Românească, București, 2008.
- Od struktury k fikčnímu světu. Lubomírovi Doleželovi*. Aluze, Praha, 2004.
- Pavel, Thomas: *Román: morálka a svoboda*. Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha, 2009.
- Spiridon, Monica: „Cum poți să fii român?” *Variațiuni pe teme identitare*. Scrisul românesc, Craiova, 2006.
- T(z)ara noastră. Stereotipii și prejudecăți*. Ceseranu R. (ed). Institutul Cultural Român, București, 2006.
- Vajdová, Libuša: Eugen Negrici: Iluziile literaturii române. In *World Literature Studies*, vol. 2 (19), 2010/3, 82–84.
- Zuska, Vlastimil: *Mimésis – fikce – distance. K estetice XX. století*. Triton, Praha, 2002.
- History of the literary cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries*. Marcel Cornis-Pope, John Neubauer (eds). I–V. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2004–2010.

Libuša Vajdová: irodalomtörténész, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének (Pozsony) a főmunkatársa, oktat a prágai Károly Egyetemen is. Kutatási területe a román irodalom, az összehasonlító irodalomtudomány, a transzlitológia, de érdeklik az interdiszciplinaritás lehetőségei is az irodalomtudományban. Több szlovák, illetve angol nyelvű tanulmánykötet szerkesztője és több monográfia szerzője, legutóbbi önálló kötete *Sedem životov prekladu* ('A fordítás hét élete', 2009) a műfordítás kérdéseivel foglalkozik. Román irodalmat fordít szlovákra.

Görözdí Judit: irodalomtörténész, a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézetének a munkatársa, kutatási területe a kortárs magyar irodalom, a magyar irodalom szlovák recepciója. Jelenleg a történelmi regénnyel foglalkozik, a műfaj kortárs közép-európai változatairól szóló projekt vezetője – a jelen számban megjelent tanulmányok ennek keretében készültek.

Összeállításunk a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézet által szervezett *Kortárs közép-európai történelmiregény-változatok* c. konferencia (2014. február 5–6, Pozsony) néhány előadásának szerkesztett változata. Szlovákul a Világirodalmi Intézet *World Literature Studies* című folyóiratában jelentek meg (2014/2).